

Tussen Rijn en Lek 1984 3 : tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied tussen Kromme Rijn en Lek

<https://hdl.handle.net/1874/9611>

TUSSEN RIJN EN LEK
TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN HET
GEBIED TUSSEN KROMME RIJN EN LEK

18e jaargang

nummer 3

september 1984

Redactie-commissie

M. Bijleveld-Scholts, Schalkwijk; A. Graafhuis, Utrecht;
L.M.J. de Keyzer, Houten; G. de Nie, Schalkwijk (eind-
redactie); O.J. Wttewaall, 't Goy.

Redactie-adres

Molenpad 3, 3998 KE Schalkwijk, tel. 03409-1580.

Inhoud van dit nummer:

P.Kool, De Schalkwijkse wetering.

R.J.Butterman, De Loerikse Molen.

F.H.Landzaat, Tegelfragmenten gevonden bij de restauratie
van het witte kerkje (N.H.) te Odijk.

A.C.Zeven, Het gebruik van afbeeldingen voor de studie
van gewashistorie.

Secretariaat van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'

Tijdelijk: H.M.J. Rossner, Burgweg 4, Odijk, tel. 03405-2019.

Lidmaatschap der vereniging, tevens abbonement op dit
tijdschrift: f.25,- per jaar (studenten en scholieren:
f.12,50), over te maken op rekening nr. 32.98.07.498. t.n.v.
de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek', Rabobank Houten
(postrekening nr. 214585).

DE SCHALKWIJKSE WETERING

De Schalkwijkse wetering van nu is vaak vuil en wordt soms met recht een 'sloot' genoemd. Het beeld van 50, 60 jaar terug: een wetering met helder, practisch altijd stromend water, bevaarbaar en in vele opzichten gebruikt in het dagelijks gebeuren. Waarschijnlijk door de toen hogere waterstand van de Lek werkten de kwellen (onderdijkse waterdoorlatende zandlagen) voortdurend. Het water werd hierdoor gezuiverd en zocht via greppels en sloten de wetering op. Die wetering liep vanaf de Heul naar de Vaartse Rijn, waarbij hij bij de Bongenaar - tussen Jutphaas en Vreeswijk in - uitkwam.

Het heldere weteringwater werd gebruikt voor het spoelen van de was. Welhaast iedere boerderij maar ook burgerwoning had een stoep: een heilig bezit. De weg lag hoger dan het water en dus was dit plankier met enkele treden van steen of hout bereikbaar. Niet alleen de was werd in de wetering gespoeld, maar ook de groente. Een krop sla: even door het water. Vooral in de herfst, bij het inmaken van kool of andijvie, was er aan de wetering activiteit van belang.

De beurtvaart

Bevaarbaar was de wetering tot aan het nu nog bestaande kaaspakhuis. Verderop naar de Heul heette zij de 'smalle wetering' en was ze veel ondieper. Bij het kaaspakhuis was het schuithuis gebouwd: een rieten dak op houten palen, waaronder de beurtschuit droog en beschermd lag.

De voornaamste functie van de beurtschipper, dus eigenlijk van zijn vaartuig, was het onderhouden van de verbinding van het dorp met de stad. Practisch alles wat daar gekocht of verkocht werd, moest met de beurtschuit vervoerd worden. Boeren reden wel met hun tentwagen naar Utrecht als de boerin naar de stad wilde, maar de meesten gingen toch per trein. Dan werden de aankopen door de winkelbedienden bij de beurtschipper bezorgd, die dan verder de verantwoording had. Ook ging iedere zaterdag wel de een of andere huisvrouw, die te ver van het station woonde, met de beurtschuit mee. Via een

trapje liet de schipper haar in de roef of kajuit zakken, waar ze zich in een hoek van de bank nestelde. Met een breiwerk of - als er meerdere vrouwen meereisden - met praten werd de tijd gevuld. Duurde zo'n reis niet lang? Als het laden in Schalkwijk voorbij was had de schuit tussen de één en twee uur nodig om in Utrecht te komen.

De schipper en zijn helpers

Voor de schipper en zijn helpers begonnen de dagelijkse beslommeringen al vroeg. Die helpers van toen - vanaf ongeveer 1923 - waren de zonen van de schipper, van wie ik er één was; vanuit mijn geheugen ben ik nu bezig dit alles te vertellen. Om vier uur in de morgen werd je wakker gepord, je dronk koffie en ging op je klompen lopend naar het dorp. De schuit werd namelijk al op vrijdagmiddag achterstevoren naar het daar gelegen zwaaiyat geduwd, om daar in de goede richting te worden gedraaid. Behalve koekenkisten, die aan de fabriek weer gevuld moesten worden met veekoeken, en manden met eieren, bestemd voor particulieren of winkels, moesten ook de schapen en runderen voor de markt meegenomen worden. Die konden niet al vrijdags worden ingeladen, en dus gingen wij bij de boeren aan om als drijver te fungeren voor het vee, dat aan de halster door de boer eveneens richting dorp gebracht werd. Het was voor ons steeds de vraag: bij welke boer. Normaal stond het beest klaar en gingen wij direct op pad. Maar we wisten ook dat we soms nog als wekker moesten dienen. Slaagde je erin de mensen wakker te krijgen, dan moesten de beesten nog gauw even wat voer of drinken hebben. Soms moesten we het dier nog van zijn plaats afhalen en konden we eindelijk op weg om op het dorp bij de schuit aan te komen, waar we dan het een en ander te horen kregen vanwege het te laat komen.

Het inladen van de beesten was een thema apart. Er lag een brug vanaf de wal op de schuit, een brug die schuin omlaag de schuit inging. Voor veel beesten was het maar angstig om een voor het gezicht zo duister hol in te gaan. Ze zetten dan ook meestal hun voorpoten schrap en weigerden om naar beneden te stappen. Dan werd er van achteren geduwd, soms door twee man, en als de koe dan de weerstand op moest

Het schuitenhuis van de familie Kool aan het tegenwoordige Overeind te Schalkwijk, omstreeks 1937 Geheel links het kaaspakhuis Collectie W. v. d. Heuvel, Schalkwijk

geven, gebeurde het vaak dat ze met een sprong op de bodem van de schuit belandde. We hebben het zelfs een keer meegemaakt dat het beest ook dat weigerde en met een formidabele sprong over de boot heen in de wetering terecht kwam.

Wat werd er zoal vervoerd?

We gaan nog even in op de functie van de schipper. Waar werd hij zoal mee belast? Soms moest hij kinderen meenemen, die op vakantie gingen en dan afgeleverd moesten worden bij de beurtschipper van Lopik, Benschop of bijvoorbeeld Kockengen. Ook werd hij ingezet voor de kleinere boodschappen, waarvoor een huisvrouw toch niet speciaal naar Utrecht kon gaan. Ze had dan bijvoorbeeld wol gekocht en kwam één knot tekort. Met een klein draadje van de wol op zak haalde de schipper dan het gevraagde. Van arme mensen kreeg hij ook wel

een stokje mee, dat dan de binnenmaat van een schoen was: of hij op de oude markt niet naar een geschikt aftrapperspaar wilde kijken. Verder bracht de schipper goederen ter reparatie naar de juwelier of de klokkenmaker.

Was het na al deze besognes in Utrecht twaalf uur geworden, dan werd de ligplaats in de Oude Gracht verlaten. Na onderweg bij diverse zaken nog ingeladen te hebben - bijvoorbeeld koffie, dranken en kruidenierswaren - ging het huiswaarts. Daar begon het lossen. Bij de kruideniers, de bakkers en daar tussendoor de burgerzaakjes. Het was avond, soms zeven uur soms later, eer de Heul bereikt werd. De dan nog overgebleven, meestal zwaardere goederen bleven in de boot tot maandag. Als er kaas geladen moest worden, waaraan dan 's maandagsochtends om zeven uur begonnen werd, dan werd het lossen van de goederen in de nacht van zondag op maandag ter hand genomen. Voor de kazen werd een stelling in de schuit aangebracht, waarop de kazen dan vier- of vijfhoog in drie lagen werden neergelegd.

Viswater

We zijn met de boot eigenlijk nog lang niet klaar; maar we begonnen met de wetering en we moeten daar weer eens naar terug. Wat er verder nog ten laste of tot vreugde van de schipper kwam, komt verderop weer aan de orde.

Waar we de wetering óók dankbaar voor waren, was de visstand. Er wordt ook nú nog gevist, en met betere hengellatten dan wij als kinderen hadden. Hoe dat ging? Tussen de boonstaken werd de meest rechte uitgezocht. Door een fleskenkurk werd in de lengte een gaatje gebrand, waardoor met sterk ijzergaren een kippeveer gestoken werd. Onderaan een haakje, en klaar was Kees. Er waren ook al wel Spaans rieten vislatten met originele tuigjes, maar dan moest je al wel van goede komaf zijn... Je moest ook geluk hebben. Ik weet nog dat ik m'n eerste Spaans rieten lat had. Hij lag op de weteringskant, waarbij het eind van de lat iets over de weg stak. Dokter Veeger, onze huisarts - over wie ik ook nog eens hoop te schrijven - had al een auto op drie wielen. Met een voor die tijd woeste vaart, misschien wel 30 km. per uur, reed hij over mijn lat, die mooi in diverse delen kraakte, waarna ik weer aan de éérder beschreven hengel kon wennen...

Er werd ook professioneel gevist. Iedere herfst, als het klare heldere water donker zag door het slibsel dat de regenbuien van de landerijen spoelde, kwamen ze met netten, die dwars over de wetering gespannen werden. Drie stuks, met dus twee tussenruimten. 'Schakels' werden ze genoemd. Dan werd er geplonst en geslagen in het eerste stuk. Het ging vooral om de snoeken, die opgejaagd in de mazen schoten en dan gevangen zaten. Dan werd het eerste net weer voorbij het volgende geplaatst, en zo bleef er geen vis over. Dat was trouwens niet helemaal waar, want slimme snoeken verscholen zich in duikers of holtes en lieten de vissers het nakijken.

's Zomers, als je tot op de bodem kon kijken, vingen wij ook wel een snoek, maar dan met een strik. In een dun koperdraadje werd een verschuifbare lus gebogen, die dan heel voorzichtig om de kop van de snoek geschoven werd. Lukte dat, dan gaf je een felle ruk en kon je hem spartelend ophalen. Je moest voor dit werkje wel een kenner zijn. Ten eerste stonden snoeken bij voorkeur onder het ruig en tweedens hoefde je met de strik maar éven de bek van de snoek te raken of hij was met een krachtige staartslag verdwenen.

Schouw

Zojuist noemde ik het ruig of de begroeiing. Dit groeide weelderig en er waren tijden dat de bodem van de wetering slechts door een kleine opening zichtbaar was, waarin we dan voorzichtig ons aas aan de hengel lieten zakken.

Voor dat ruig hadden de vroede vaders echter een middel. Jaarlijks was er de zomer- en de herfst-schouw. Iedere aangelande van de wetering werd verplicht het vuil op de bodem af te snijden en dat op de weteringskant te trekken. Als het wat de tijd betreft kon lijden, wachtten de mensen het liefst op een moment dat er flink stroming in de wetering was. Ze sneden dan het vuil met een speciaal werktuig - de snij - los van de bodem. De wil om het vuil op de kant te trekken was er wel; maar als je na het snijden moest gaan eten en het naar boven gekomen ruig was met de stroom meegedreven als je weer terug kwam, dan kon niemand daar iets aan doen. Dat losgesneden ruig hoopte zich voor de een of andere brug dusdanig op, dat

het het verder stromen van het water belette. Dat kon natuurlijk niet en dus kwam Bart de Jong, een klein mannetje met een grote bochel, opdraven om die bergen vuil op de kant te trekken. Of hij was aangesteld door de gemeente of door het waterschap weet ik niet. Zo weet ik ook niet wie de leden van de Schouw waren. De burgemeester was er bij en de secretaris van de gemeente, de dorpsveldwachter om een eventuele bekeuring uit te schrijven en enkele boeren, raadsleden of waterschapsmensen. Zij reden, samengeperst op een brik, langs de wetering om te kijken of de weteringskanten wel waren ontdaan van het overgroeïende gras en of de bodem weer zuiver was. Zo niet, dan kreeg de aangelande nog wel de gelegenheid zijn fout te herstellen, maar bij verder verzuim volgde een bekeuring.

Ik schreef reeds over andere taken van de schipper; maar ook bij de Schouw speelde hij een rol. Immers, richting Jutphaas was de wetering niet overal van een weg ernaast voorzien. De Schouw ging dan per boot: een hele ceremonie. De dag ervóór werd het eerste ruimvak van de schuit, of als het slecht weer was de roef, netjes schoongemaakt. Dan voeren we naar het gemeentehuis. Onderweg werden bij Kuijer de nodige stoelen in het ruim geladen, en ook de bestelde drank en sigaren. Als we bij het gemeentehuis aankwamen, begaven de edelachtbare heren zich naar de schuit, die door de schipper en zijn helpers serieus goed vastgehouden werd. Er was een trapje in het ruim gezet, waarlangs de heren naar beneden moesten. Heel voorzichtig: even een handje geven, vooral niet lachen, zo daalden zij af. Het trapje stond weliswaar met twee haken aan de bovenkant vast, maar je kon niet weten. Er waren toch boeren bij van ver over de honderd kilo. Voor zover ik weet hebben zich daarbij nooit ongelukken voorgedaan. Zaten zij, dan voeren wij en vóór we bij de brug van Albert waren, sloegen de eerste sigarenwalmen al boven de schuit uit.

Bart Boere, onze dorpsagent, had op de plecht plaatsgenomen en hield de schouw in de gaten. Bij een twijfelgeval gaf hij een teken, waarna zich enkele rode hoofden (de borrel had in die tijd ook zijn werk gedaan) boven het dek verhieven om te bekijken of een aantekening nodig was. Ik weet niet meer of er gekeerd werd bij de

Waalse wetering of bij de Vaartse Rijn; wèl dat op de terugtocht ook òns een sigaar werd gepresenteerd. Na aankomst op het uitgangspunt werden de heren uit de schuit geloodst. We brachten de stoelen en de glazen terug bij Kuijer en klaar was de zomerschouw.

In de herfst was het baggerschouw. Het bedriegerspelletje begon weer: de overtollige aanslib moest op de kant getrokken worden. Met een beugelnet werd dit slib opgehaald. Voor velen was het zaak om met één keer trekken een zo groot mogelijk stuk van de kant onder de modder te krijgen. Het mocht ook weer niet tè doorzichtig zijn, want de brave schouwers wisten van die trucjes. Eén van de mooie ervaringen was dat een Schouwer 'opgeschouwd' werd, omdat hij zèlf geen schouw had gemaakt. Hij had 's morgens voor zijn vertrek nog gauw zijn knecht opdracht gegeven, maar die werd verrast door een zeug die te biggen begon, en zo was er van de schouw niets gekomen...

Wassen en de wetering

Een ander verhaal met betrekking tot de wetering was de maandagse wasdag. Die kon behoorlijk worden verstoord door de schuit van de beurtschipper, maar daar hield men dan ook rekening mee. Met de schroef van de motor werd immers door het ruig en de modder geroerd, en dan had de wetering wel een paar uur nodig om weer in haar heldere staat terug te keren. Als er op zaterdag naar de Heul werd gevaren, dan was dat niet zo erg. Dan was het meeste schrobwerk gedaan en lagen de stoepen er wit en blank bij. Maar 's maandags was het een andere zaak. Een huisvrouw die niet vroeg genoeg met de was begonnen was, had dan nog niet gespoeld. Dan werd er gegromd en soms werd er zelfs een vuist gebald. 'Daar komt Kool aan!' was de roep, en overal zag je mensen naar de wetering hollen om nog gauw wat schoon water te scheppen.

Nogmaals: de schuit

Ook de schipper had er soms last van als het water van de wetering niet schoon was. Aan ruig, of aan soms in de

wetering geworpen matten of zakken, was voor hem narigheid verbonden. Als de schroef dit ongelukkigerwijs oppikte, moest dit vuil eruit gehaald worden, omdat de motor de schroef dan niet meer mee kon krijgen. Nog erger werd het als er een stuk ijzerdraad of gaas in de schroef raakte. Dan was het soms niet mogelijk om dit er met een haakje uit te trekken; het is gebeurd dat de schipper in zijn onderbroek te water ging om met zijn handen onder water dit karweitje te klaren.

Een ander obstakel voor de schipper waren de bruggen. Die waren zó met een boog gebouwd dat de schuit er onder door kon. Maar als de schuit leeg was, lag hij wat hoger. Als dan door veel regenval of door hoog water in de Lek het water in de wetering hoog stond, kwam het meermalen voor dat de schuit niet onder de bruggen door kon. Als het erg was dan bleef je vanzelf wel met de schuit weg, maar als er maar één of twee centimeter verschil was, werd toch geprobeerd er te komen. Met het opstappen van verschillende, liefst zwaarwichtige, mensen was het soms al verholpen. We hebben ook wel in het kaaspakhuis de gewichten opgehaald om op die manier de schuit wat dieper in het water te krijgen.

Tot nu toe hebben we alleen gesproken over de schipper als beurtschipper, maar er waren ook nog andere taken. Enkele keren per jaar werd in Vinkeveen een boot turf gehaald, een hoeveelheid van rond de 20.000 stuks. Dan werd in Schalkwijk van huis tot huis gevaren en werd er gevraagd of er 'brand' nodig was. De turf werd dan in manden van 50 stuks naar de bergplaats gedragen. Voor dit werk, het vullen van de manden, werden mijn oudere zusjes wel van school thuisgehouden. Ik meen dat vader een keer naar de politie moest in Wijk bij Duurstede omdat hij het wat te bont had gemaakt met het schoolverzuim. Hij kreeg een geldboete - hoe groot of klein weet ik niet meer - òf een dag celstraf. Toen ging hij maar een dag zitten; hij kon op dat moment tòch niets verdienen.

Behalve de beurtschipper was er ook de zandschipper. In mijn jeugd was dat Kees de Bree. Die voer naar de Bongenaar waar aan de Vaartse Rijn een opslag van zand en grint was,

om daar te laden. Bij een bouwplaats werd dit materiaal er via een schuin omhoog liggende zware plank weer uitgereden. Het is mij altijd een raadsel gebleven hoe die man die zware vrachtjes omhoog geduwd kreeg. Soms was het water zó laag - en lag het bootje dus zó diep - dat een tweede man de zandschipper in de rug moest opduwen.

Naast zand voor de bouw en grint, ook voor de boerenerven, werd het nieuwe riet voor de daken per schuit aangevoerd. Het griendhout, dat op enkele laag gelegen percelen werd gekweekt, en bestemd was voor waterwerken of voor de mandenmakerij, ging eveneens per boot weg.

Tenslotte

Hiermee is ongeveer de functie van de wetering geschetst. Ik kan er nog aan toevoegen dat ze voor het winterse ijsvermaak weinig geschikt was. Als het bij enigszins hoog water begon te vriezen, dan liep de wetering bij aanhoudende vorst praktisch leeg; het ijs scheurde in het midden om daar schuin naar de bodem te zakken. Er kwam dan wel weer een slotje water, maar als dat weer bevroren was had je toch geen ijs zoals nu. Tegenwoordig kan het waterschap het waterpeil op dezelfde hoogte houden; dat heeft bij een beetje vorst al enkele jaren een prachtige ijskorst opgeleverd.

P. Kool

Schalkwijk

DE LOERIKSE MOLEN

Het is waarschijnlijk niet algemeen bekend dat er in Houten een windmolen heeft gestaan. Voor zover bekend zijn er geen foto's van bewaard gebleven; ook zijn er geen afbeeldingen uit de zeventiende of achttiende eeuw voorhanden. Omdat de molen gesloopt is, is er ook op de plek waar hij heeft gestaan niets meer van terug te vinden. Het doel van dit korte overzicht is om aan de hand van archiefmateriaal de geschiedenis van de molen in grote lijnen te schetsen, met name wie de molenaars respectievelijk de eigenaars zijn geweest en zo mogelijk aan te geven gedurende welke periode. Verdere gegevens, bijvoorbeeld over de dagelijkse praktijk van het malen, kunnen alleen worden achterhaald door een veel uitgebreider onderzoek in de archieven en de literatuur. Ik heb gebruik gemaakt van het archief van de gemeente Houten (1811-1961), dat ik in de afgelopen maanden heb geïnventariseerd en het archief van het gerecht Houten en 't Goy (1667-1810), beide in het gemeentehuis van Houten. Daarnaast heb ik gebruikt de transportakten in het archief van de Financiële Instellingen van het gewest Utrecht en de akten van transporten en geldleningen van het onderdeel Houten en 't Goy in het fonds van de Rechterlijke Archieven van het gewest Utrecht, beide in het Rijksarchief te Utrecht. Van het laatstgenoemde onderdeel kan gezegd worden, dat het in feite thuishoort bij het archief van het gerecht op het gemeentehuis, maar omdat de gemeenten in de negentiende eeuw hun archieven over het algemeen slecht beheerden, werden zij wettelijk verplicht de archieven van hun rechterlijke instellingen te centraliseren in de depots van de Rijksarchiefdienst.

De plaats waar de windmolen heeft gestaan is aan de zuidkant van de Molendijk - vandaar de naam - vlakbij de kruising met de Binnenweg in de buurtschap Loerik, waar nu het huis nummer 7 staat. Hij stond dan ook bekend als de Loerikse molen. De molen is vóór of in 1594 gebouwd; dit is op te maken uit de oudst bekende akte waarbij het wind- en maalrecht wordt verpacht. De akte is gedateerd 9 mei 1601 (1). De rentmeester-generaal van de domeinen van het gewest

Utrecht verklaart erin 'dat voor mij ende thinsgenoten naebeschreven gecomen ende gecompareerd is Peter Frans, ende heeft opgedragen ende overgegeven in mijnen handen als in hoofds handen, den wint ende mole van Houten op Loerick, also hij zelvige op ten eersten februarij 1594 ontvangen heeft, staande in mijnen eerste register foll. XXXIIII...' Na de overdracht van het wind- en maalrecht wordt gesproken over degene die het eigenlijke werk deed: '...Dit aldus gedaen zijnde rechtendoort ende ter zelve tijt, soo verlijde ick Cornelis Both als rentmeester voornoemt, verleende, verlijde ende verleene mits dezen mijnen tegenwoordige brieve, Cornelis Cornelisz. Vernoij, zijnen erfgenamen ende nacomelinge als dat hij de voorsegde wint ende molen van Houten in erffpacht hebben ende behouden zal, mits jaerlix telcken in meije betaelende zal ten comptoir van den rentmeester telcken in ijder tijt zijnde tot een erffpacht de somme van drije pont van 40 grooten Vlaems stuck, ende voorts op conditien als de in de brieff gepasseert op ten eerste februarij 1594 verhaelt is...' Over het tarief voor het malen worden geen absolute bedragen genoemd, maar wordt er alleen vergeleken met andere molens: '...voorts dat hij van de luijden aldaer te malen comende nemen ofte doen nemen zal, gelijk van molter als doen ander molenaers daerontrent ofte naestgelegen (zonder meer)...'

*Detail van een kaart uit 1626, getekend door
Hendrik Verstrale
RAU, archief Oudmunster, nr 933-98*

Het Oudschildboek van het overkwartier van het gewest Utrecht geeft als eigenaar in 1599: 'Arien Jansz., schout ten Dom, een mergen daer de molen tot Houten op staat...' Dit perceel maakt deel uit van een aparte sectie in het Oudschildboek, getiteld 'Novalia, landen onder den voornoemde gerechte (te weten in 't jaar 1536) niet aangebracht (maar in 't jaar 1599 allereerste op den voorseijde blaf-fard gecomen en op oudschildgeld gestelt)'. (2) Gezien het voorgaande lijkt het niet erg waarschijnlijk, dat de molen in 1536 al bestond.

In deze periode wisselden de molenaars elkaar snel af. Na Cornelis Cornelisz. Vernouij kwam Willem Aelten (1603) en na hem Hendrick Eelgisz. (1604) (3). Op 18 mei 1609 gaf de eerdergenoemde rentmeester de helft van het wind- en maalrecht in erfpacht aan Gosen Meyndersz. van Ermelen, 'jegenwoordich molenaer aldaer' (4). Naar de naam te oordelen was deze man afkomstig uit het dorp Harmelen tussen Utrecht en Woerden. Omdat er van later tijd geen akten bekend zijn, waarbij het wind- en maalrecht wordt verpacht, mag aangenomen worden dat Gosen Meyndersz. in de decennia na 1609 de molen in vrije eigendom heeft gekregen. Een en ander valt op te maken uit de inhoud van de volgende transportakte, gepasseerd voor schout en schepenen van het gerecht Houten en 't Goy (5). Zij maakten in de akte, die is gedateerd 24 januari 1660, bekend 'dat voor ons kwam in 't gerechte Dirckjen Peters, huysvrouw van Aert. Bartsz. molenaer wonende tot Houten, met handen ende toedoen van Jan Goossenz. haren zoon, ende heeft in dier qualite voor haer ende hare erfgenamen gecedeert, getransporteert ende overgegeven gelijk sij comparante cedeerde, transporteerde ende gaff over bij deze aen en ten behoefte van Evert Gossenz., haere jongste soon, den vrije eigendom van de wintcoorenmolen met sijn seijlen ende allen sijne toebehooren, mitsgaders eenen mergen landts met alle geboomte, bepotingen ende beplantighe daer op staende, sulks de selve staende ende gelegen is in dese gerechte op Loerick, daer de voornoemde wintcoorenmolen op staende is...' Het patroniem van de zoons van Dirkje Peters wijst erop, dat zij Goosen Meyndersz.' weduwe was; Aert Bartsz. was dan haar tweede man en Evert

Goosensz. de jongste zoon uit haar eerste huwelijk. Over het windrecht op de molen wordt gezegd, dat het jaarlijks zes gulden en zes stuivers bedraagt, te betalen aan de domeinen van het gewest Utrecht; de molen was tenslotte nog belast met een hypotheek van f. 1100.-. Evert Goosensz. kon naast de molen over nog meer onroerend goed beschikken, want het onderpand van een geldlening van 600 gulden, waarvoor hij 5 mei 1666 een overeenkomst aanging met Thonis Jansz., wonende te Zeist, was 'seeckere huysinge ende hoffstede en omtrent een mergen boomgaard, geheten De Lege Focx...' (6).

Een staat die de bedragen geeft van de belasting op het gemaal op alle molens in het gewest Utrecht in 1693, geeft de mogelijkheid een relatief idee te krijgen van de hoeveelheid graan die in Houten werd gemalen (7). Het bedrag voor Houten was 1394 gulden, in vergelijking met enkele andere molens: Werkhoven 1346 gulden, Schalkwijk 993, Jutphaas 2589 en Abcoude 4006.

Inmiddels was in 1689 of 1690 Evert Goosensz. als molenaar opgevolgd door zijn zoon Goosen Evertsz., die in een koopakte van 25 november 1700 waarbij hij een hoekje van een boomgaard verkoopt, de familienaam de Cruyff draagt (9); zo was de naam 'van Ermelen' die zijn grootvader droeg, na twee generaties vervangen door een nieuwe familienaam. Goosen Evertsz. de Cruyff komt op de lijst van de familiegeden die door het gerecht werden geheven het laatst voor in 1706 (10); hij is naar schatting niet ouder geworden dan 50 jaar. Zijn kinderen werden bij rechtshandelingen in de volgende jaren vertegenwoordigd door een voogd of een procureur. In 1708 en 1709 sloten zij geldleningen af van respectievelijk 400 en 300 carolus gulden met de molen als onderpand (11). Kennelijk was geen van de kinderen in staat of bereid om in vaders voetsporen te treden, want 27 augustus 1716 werd de molen door de voogden verkocht (12). Naast de molen zelf werden verkocht 'het molenhuys', twee morgen boomgaard waar de molen op stond en tenslotte zes akkers en een boomgaardje, samen groot 2 morgen en vier hond. Verder wordt gezegd, dat het windgeld van 3 gulden en 10 stuivers per jaar verschuldigd was aan de ambachtsheer. De koper was Peter

Jansen van Schalkwijk, molenaar te Utrecht; dat hij in die stad een molen bezat 'op de wal aan het Paardevelt', blijkt uit een akte van geldlening uit 1719, waar de molen als onderpand wordt genoemd (13). Nog in hetzelfde jaar verkocht Peter Jansen van Schalkwijk de Loerikse molen met de stukken land, die ook in de akte van 1716 genoemd werden, aan Anthony Verkerk 'molenaar wonende onder deze gerechte' (14). 20 juni 1740 verkocht de curator over de boedel van laatstgenoemde de molen met het land aan Cors van Maarschalkerwaardt (15). In de transportakte werd nog gememoreerd welke lasten op het onroerend goed drukten: '...ende dit op de last van 't voorseijde wintgelt en 's heeren ongelden, buur- en polderlasten daar op staande en uijtgaande als buuren boven ende beneden...'

In de maanden hierna is de bestaande molen waarschijnlijk afgebroken en is er een nieuwe op zijn plaats gebouwd; 20 juni 1741 sloot Cors van Maarschalkerwaardt een overeenkomst van geldlening met mr. H. van Asch van Wijck, lid van de vroedschap van Utrecht, en zijn echtgenote, '...tot betalinge van de na te noemene nieuwe wintkoornmolen...' (16). Het onderpand was '...een huijzinge en wintkoornmolen, vanouds genaamt de Loerikse molen, ende dat met alle hetgeene in den voorschreven moolen aert-ende nagelvast is, soo met sijne steenen en sijlen daaraan behorende, niets van 't gereedschap uijtgesondert, en met twee morgen soo boomgaard als bouwlandt daar de moolen en huijsinge op staat...' De nieuwe molen werd 15 januari 1745 voor het eerst verkocht (17), en hierbij werd ook het type van de molen omschreven: '...den agt-kantige windkoornmolen met twee paar steenen, zijllen, touwerk, met een huijzinge, bergh en schuer, met 2 morgen weijland daar de molen en verder getimmerde op staat...' Het perceel grond waar de molen op stond, werd belend door de Binnendijk in het oosten, Klaas Haasbergh in het westen en 'Het Paradijs' in het zuiden. Naast de molen c.a. werden nog drie stukken land verkocht, te weten de al eerder genoemde zes akkers groot twee morgen en vier hond, een weiland groot vier hond vanouds genaamd 'Het Paradijs' en tenslotte een morgen bouwland (vroeger boomgaard) genaamd De Langen Boomgaard. Op dezelfde dag

verstrekte mr. Willem van Cleeff, ordinaris raad bij het hof van Utrecht, de nieuwe molenaar een geldlening van 1800 gulden tegen 4% rente (18). De nakomelingen van de koper Bernardus van Schrijvershoff zouden de molen gedurende zijn verdere bestaan in hun bezit houden en laten draaien. Het moet rond 1770 geweest zijn, dat Bernardus werd opgevolgd door zijn zoon Johannes, want in 1773 en 1779 verscheen deze voor schout en schepenen van het gerecht Houten en 't Goy voor het doen passeren van akten van geldlening, in deze tijd plechten genoemd (19). In 1808, toen op instigatie van de landdrost van het departement Utrecht door het gerechtsbestuur een overzigt werd samengesteld van de bezittingen van de inwoners van het gerecht, bezat de molenaar een huis, de molen en vijf morgen land, waarvan twee morgen en vier hond bouwland en twee morgen en twee hond weiland, en aan vee twee koeien, een pink en een schaap. In het patentrecht, een recht dat iedereen moest betalen die een ambacht of een nering uitoefende, werd hij aangeslagen voor tien gulden en twaalf stuivers; dit was de hoogste aanslag van alle beroepen en werd alleen benaderd door die van iemand die herbergier en bakker tegelijk was (20). Hij werd in 1813 hoog genoeg in de belastingen aangeslagen om het stemrecht te kunnen uitoefenen (21). De knecht die hij in dienst had, moet G. de Heus geweest zijn, die in 1794 in Rijswijk was geboren (22). Ook de zoon van Johannes, Franciscus, die in 1831 molenaar was geworden nadat zijn vader op 87-jarige leeftijd was overleden, was gegoed genoeg voor het stemrecht (23). Het kohier van degenen die het patentrecht waren verschuldigd over 1848/1849, vermeldt dat Franciscus 'niet voor eigen rekening' werd aangeslagen (24); het is niet duidelijk uit welke eigendomsverhoudingen deze opmerking voortvloeide.

De in 1834 geboren zoon van Franciscus, Johannes, was volgens de bevolkingsstatistiek van 1849 molenaarsleerling (25), terwijl hij in 1859 (26) molenaar werd genoemd; vader en zoon hebben dus tot het overlijden van eerstgenoemde in 1880 samengewerkt. Het adres waar Franciscus woonde was wijk H nummer 95 (27). Het is opvallend, hoe in

het gemeentearchief gedurende de negentiende eeuw geen enkele vermelding van de molen als zodanig voorkomt, en het molenaarsleven moet in deze tijd dan ook betrekkelijk rustig en ononderbroken zijn gang zijn gegaan. Tussen de familie Schrijvershof en het gemeentebestuur zijn geen kwesties gerezen over bijvoorbeeld belastingen, de kwaliteit van de wegen of de militie of andere zaken waarover de gemeente een administratie voerde, terwijl dit bij andere families regelmatig gebeurde. Ook is er door het gemeentebestuur nooit een verordening gemaakt op het malen van graan of de bedragen die de molenaars daarvoor in rekening mochten brengen. De enige nadrukkelijke vermelding van de molen is van 1914. Nadat zoals was te verwachten Johannes zijn vader in 1880 was opgevolgd en hij zelf in 1904 was overleden (28), was er geen nakomeling die de familietraditie die inmiddels zo rond 160 jaar oud was, voort kon zetten. Aangenomen mag worden dat de molen, zeker na de ingebruikname van de Coöperatieve Graanmalerij Houten aan de Odijkseweg in 1906 (29), niet meer is gebruikt. In het gemeentearchief bevindt zich zoals gezegd maar één aanwijzing over het moment waarop de molen gesloopt is, maar deze is vaag (30). Het is een notitie van de Groepscommandant Lunetten, die gedateerd is 5 augustus 1914, net na het uitbreken van de eerste wereldoorlog, aan de eigenaar van de korenmolen Loerik: 'Waarschuwing dat molen waarschijnlijk binnenkort wordt opgeruimd.' Maar in de marge staat in het handschrift van burgemeester Waller: 'vervalt'.

Zo zal het, tenzij er nadere informatie beschikbaar komt, onbekend blijven wanneer de geschiedenis van de Loerikse molen eindigt.

R.J. Butterman

Houten

Noten

1. Archief van de Financiële Instellingen van het gewest Utrecht (hierna te noemen FI) nr. 691. De datering van

de stukken van vóór 1700 is gegeven in de oude stijl, die tot dat jaar in Utrecht gebruikelijk was. Naar onze tijdrekening is de datering 10 dagen later.

2. Archief van het gerecht Houten en 't Goy (hierna te noemen GA) nr. 30, een afschrift van het oorspronkelijke Oud-schildboek in het Rijksarchief.
3. FI nr. 691.
4. Ibidem.
5. Ibidem.
6. Fonds van de Rechterlijke Archieven in het gewest Utrecht, onderdeel Houten en 't Goy, nr. 672 (hierna te noemen RA).
7. Archief van het gerecht Schonauwen nr. 15.
8. Dit blijkt uit de rekeningen van het gerecht, GA nr. 34^I.
9. RA nr. 684.
10. GA nr. 34^{II}.
11. RA nr. 673.
12. Ibidem.
13. Ibidem.
14. RA nr. 674.
15. RA nr. 675, f.43.
16. Ibidem, f.62.
17. Ibidem, f.77v.
18. Ibidem.
19. Archief van de gemeente Houten (hierna te noemen Ga) nr. 92. Omdat de nieuwe inventaris op het moment van schrijven nog niet af was, is de nummering aangehouden van de uit 1930 daterende inventaris.
20. GA nr. 19.
21. GA nr. 6.
22. Ga nr. 165.
23. Ga nr. 180.
24. Ga nr. 144.
25. Ga nr. 168.
26. Ga, bevolkingsregister 1850-1859.
27. Ga, bevolkingsregister 1880-1887.
28. Ga, bevolkingsregister 1888-1913.
29. Ga, gemeenteverslag 1906.
30. Ga, stukken betreffende genomen maatregelen tijdens de eerste wereldoorlog.

TEGELFRAGMENTEN GEVONDEN BIJ DE RESTAURATIE VAN HET
WITTE KERKJE (N.H.) TE ODIJK

In het vorige periodiek (1) worden 7 regels besteed aan wandtegelfragmenten (brokstukken en resten) van z.g. (heuvel)landschapstegels. Deze zouden gevonden zijn tijdens graafwerkzaamheden die werden uitgevoerd aan de kerkhofkant van het Witte Kerkje in OdiJK. Ruim een jaar voor het bovenstaande gepubliceerd werd ontving ik van dhr. P. van Bommel, tuinman van het plaatselijke kerkhof, diverse tegelfragmenten die, zoals hij mij toevertrouwde, gevonden waren naast de kerkmuur aan de kerkhofzijde. Mijn conclusie is dat het om dezelfde tegels gaat als degene die beschreven worden in het genoemde periodiek.

Dat er dus nog méér gevonden werd is verheugend. Jammer is echter dat ik deze nooit heb gezien (en nooit te zien zal krijgen!), daar de stukjes 'als een puzzel in en bij elkaar zijn gelegd en gepast, gelijmd, ingewassen en op de rommelmarkt verkocht zijn'! Toch laat ik mij hierdoor niet ontmoedigen en kan u met genoeg mededelen dat ik van 'mijn' stukjes ruim 12 wandtegeltjes heb kunnen reconstrueren, met soms erg interessante onderwerpen.

Landschap- of herders en herderinnentegels

Het was de in 1645 reeds te Utrecht gevestigde 'steentjesbakker' Adriaen van Oort die door kooplieden te Amsterdam geroemd werd om zijn 'harders'. Deze 'harders' (tegeltjes met bijbelse voorstellingen, herders en herderinnen) werden eveneens een goed verkopend product van zijn zoon Johannes van Oort, die zich te Amsterdam vestigde. Het bedrijf van vader, dat gelegen was binnen de Utrechtse stadsgrachten (aan het Pelmolenplantsoen) bleef eveneens tot 1845 doorgaan met het fabriceren van tegeltjes. De opvolgers van Adriaen van Oort grepen steeds weer terug naar deze zo geroem-

de voorbeelden. Mogelijk gebruikte men keer op keer dezelfde sponzen (2). Afbeeldingen met landschapjes en herdertjes bleven een geliefd onderwerp.

De gevonden tegelfragmenten

Bij de reconstructie, waarbij helaas vele fragmenten blijvend ontbraken, bleek ik dus te doen te hebben met zeker 12 wandtegeltjes, alle van het formaat 13 x 13 cm. De dikte van de tegel is 8 à 9 mm. Volgens de literatuur zou dit wijzen op fabricage in het laatste kwart van de 18e eeuw (3). Zelf zou ik voorzichtiger willen zijn en willen denken aan de periode tussen 1800 en 1845. Wat deze tegels betreft dus zeker niet, zoals op blz.31 van het vorige periodiek gemeld wordt, aan de tweede helft van de 17e eeuw. Wat ik heb gekregen bestaat hoofdzakelijk uit wandtegeltjes met de voorstelling van een herder of herderinnetje. Drie andere gereconstrueerde wandtegeltjes laten een vissend mannetje, een zee-meerminnetje en een gravende man (herder?) zien. Als het een herder is, dan is hij net bezig met zijn 'schepers-schopje' een kluitje aarde te scheppen en dat vervolgens naar een ongehoorzaam schaap te werpen. De zorg voor 'de kudde' die op zoveel verschillende manieren wordt afgebeeld, past geheel in het interieur van de kerk. Het is wel zeker dat de gevonden tegelfragmenten uit de kerk afkomstig zijn. Waar ze precies hebben gezeten en wanneer ze verwijderd zijn is niet bekend; dat vraagt om nog een apart onderzoek.

Overeenkomsten met elders gevonden wandtegels

In de loop der tijd zijn, ook enkele malen door mij, in deze streek tegelfragmenten in de grond gevonden. Wanneer deze vondsten bestudeerd worden, blijkt al gauw dat zij vele overeenkomsten met elkaar vertonen. Allereerst kan men denken aan de hoekmotiefjes. Men kende b.v. de Bourgondische lelie en de Heilige Drievuldigheid, en veel voorkomend waren het z.g. Ossekopje en nu genoemde Spinnkopje. Dit laatste hoekmotiefje ver-

toont toch ook weer variatie. Er worden altijd vijf stippen geplaatst, met daar tussendoor enkele dunne lijntjes. Landelijk bekeken kan men zien dat naarmate men noordelijker komt, het hoekmotiefje 'stijver' wordt. Het Rotterdamse hoekmotiefje (Zeeland-Zuid-holland) laat dunne, meer speelse tussenlijntjes zien. Amsterdamse en Utrechtse spinnekopjes bestaan uit een veel minder gebogen lijnenspel. Producten uit Friesland zijn voorzien van vijf stippen en van rechte lijntjes. Allen gebruiken dus wel het spinnekopje, maar er zijn aantoonbare verschillen. Nu zijn losse vondsten (zoals bij de afbraak van een woning) echter geen bewijs dat de wandtegel in de directe omgeving gemaakt is.

Tegelfragmenten op de plaats waar eens de steentjesbakkerij stond

De voornoemde 'steentjes-' of tegelbakkerij van Adriaen van Oort en zijn opvolgers stond dus aan de zuid-oost kant van de stad Utrecht. Hoewel baksteen, dakpannen en vloertegels verder alleen buiten de stad Utrecht zijn aangetroffen, zijn die van de 'steentjesbakkerij' van de familie Van Oort (4) ook binnen de stad gevonden. Toegegeven: de bakkerij stond niet ingeklemd tussen brandbare woningen; om het bedrijf heen was volgens de oude stadskarten veel ruimte. Een afbeelding van de bakoven bestaat er niet, maar wel komt de oven voor op de Eerste Kadastrale kaart van Utrecht Sectie B. nr.2825. Hierdoor is de juiste plaats van de bakoven bekend gebleven. Door gelukkige omstandigheden kon ik ter plekke een onderzoek instellen, want precies op die plaats bevindt zich thans de achtertuin van het huidige huis aldaar. Al gauw werden er door mij vele ongeschilderde en geschilderde tegelfragmenten gevonden. Vele stukken, die aan elkaar vastgebakken waren, moeten beslist tot het ovenafval hebben behoord. Ik kon duidelijk twee grondlagen herkennen die beide, zij het heel zuinig, dateerbaar gebruiksaardewerk bevatten, dat van elders kwam. Het is best mogelijk dat de Franse over-

heersing hier van zich laat spreken, want er was in die tijd haast geen 'negotie' door het verbod op uitvoer naar het buitenland. Juist die genoemde Franse tijd is dus de scheiding tussen het materiaal van vóór 1800 en ná 1800. Het schervenmateriaal van vóór 1800 is opvallend dikker dan het tegelmateriaal van ná 1800. Beide lagen bevatten fragmenten van landschap-met-herders-tegeltjes. De dikte van de tegeltjes van ná 1800 komt overeen met de dikte van de Odijkse tegelfragmenten die ik ontving. Ook de kleur van de gebakken klei vertoont overeenkomst. Ik denk dat deze wandtegeltjes van Odijk in het begin van de 19e eeuw gefabriceerd zijn, ook omdat in die tijd veranderingen en verbeteringen aan de kerk werden uitgevoerd (5).

Wie was de fabrikant of de leverancier van deze wandtegels?

De dikte, de voorstelling, het hoekmotiefje en de geografische ligging Utrecht-Odijk lijken erop te wijzen dat dit Gerrit en Paulus de Bruijn zijn geweest, die van 1798 tot 1834 eigenaar waren van de voornoemde Utrechtse tegelbakkerij annex muursteentjesbakkerij (6).

Onderwerpen van de gevonden tegelfragmenten

Bij de reconstructie van de vele fragmenten die ik ontving, bleek ik te doen te hebben met 12 tegeltjes waarop ik de volgende onderwerpen herkende:

1. Een fluitspelende herder met kuitbroek en buis (afb.1).
2. Een gravende of achteromkijkende herder (afb.2).
3. Een licht vooroverbuigende herder (afb.3).
4. Een herderinnetje (afb.4).
5. Een hollende herder (afb.5).
6. Een herderinnetje.
7. Een herder of herderinnetje.
8. Een herderinnetje.
9. Een herderinnetje.
10. Een herder.
11. Een zeemeerminnetje (?)

12. Een vissend mannetje met landschapje.

Oudere tegelfragmenten

Het is belangrijk te weten dat bij navraag is gebleken dat er nog meer tegelfragmenten zijn gevonden. Hierbij waren ook exemplaren die dikker waren. Dit laatste wijst erop dat ze ook ouder waren. Helaas zijn deze tegelfragmenten verkocht op de rommelmarkt te Odijk, en dus niet meer te achterhalen. Wel kon men mij nog enkele fragmenten tonen die inderdaad dikker waren en tevens een heel ander hoekmotief hadden (het z.g. Ossekopje). Ik herkende deze inderdaad als 17e-eeuws.

F.H. Landzaat
Schalkwijk

Noten

1. Tussen Rijn en Lek, 18, 2 (juni 1984), blz.31.
2. Sponsen: de spons is een stukje papier ter grootte van een tegel, waarin met een naald de hoofdlijnen van het aan te brengen décor zijn doorgeprikt. Door deze spons op de tegel te leggen en hierop krachtig met een met houtskoolpoeder gevuld buideltje te kloppen, wordt de priktekening op de tegel aangebracht.
3. D. Korf, Tegels (7e druk), Haarlem 1979, blz.36.
4. F.H. Landzaat, 'De Stichtse gegoten marmervloertegel', in: Tegel 9 (1981), blz.9.
5. C. Dekker, Het begon met Vechten, (Odijk) 1976, blz. 49-50.
6. H.C. Hazewinkel: 'De Lakmoesindustrie in oud Utrecht', in: Jaarboekje Oud-Utrecht 1928, blz.168.

De herkomst en tijd van plaatsing van deze oudere tegels zou - indien ze achterhaalbaar waren - een onderzoek waard zijn geweest. Wellicht had de restauratiecommissie er ook aan kunnen denken om de gevonden tegels weer binnen in de kerk aan te laten brengen (red.).

HET GEBRUIK VAN AFBEELDINGEN VOOR DE STUDIE VAN GEWASHISTORIE

Inleiding

Wilde planten werden en worden nog steeds gedomesticeerd tot kultuurplanten en het proces van domesticatie brengt veranderingen aan de plant met zich mee. Vaak zijn dit met het oog waarneembare veranderingen zoals grotere vruchten of de afwezigheid van stekels. Vaak ook kunnen wij de veranderingen niet met het oog waarnemen, omdat het bijvoorbeeld een hoger eiwitgehalte of een betere eiwitsamenstelling betreft.

Deze veranderingen door domesticatie kunnen op verscheidene wijzen bestudeerd worden. Een van deze wijzen is de afbeeldingen van de kultuurplant te bestuderen, die over een lange reeks van jaren of liefst over meerdere eeuwen beschikbaar zijn. Deze afbeeldingen kunnen verdeeld worden in 1. botanische afbeeldingen en 2. afbeeldingen waarin ook planten of delen ervan zijn afgebeeld. Helaas zijn er nog weinig gewasdeskundigen die het tweede type afbeeldingen gebruikt hebben om de geschiedenis van een kultuurplant na te gaan.

Aan de andere kant kan men zich afvragen of een beschrijving alleen niet voldoende is. Veelal vindt de publikatie van de beschrijving van een nieuwe vorm veel eerder plaats, dan dat de afbeelding wordt gepubliceerd. Beschrijvingen in kruidboeken bevatten vaak meer gegevens dan de enige afbeelding. Maar vaak is een bepaalde vormverandering moeilijk te omschrijven en dan geeft een afbeelding meer informatie. Daarnaast zijn niet alle nieuwe vormen beschreven, terwijl zij wel op afbeeldingen te vinden zijn. Beschrijvingen en afbeeldingen vullen elkaar aan, vandaar dat een studie van beide nodig is. Voorbeelden van afbeeldingen van gewassen, die aan beschrijvingen vooraf gingen, kunnen gevonden worden in de fresco's, vaas- en muurbeschilderingen van het oude Egypte, het Oude Griekenland en het Oude Italië. Helaas worden er geen groenten afgebeeld, tenzij de ondui-

delijke tekening in Keimer (1924) inderdaad sla in het Oude Egypte voorstelt. In boeken met afbeeldingen van het Oude Griekenland worden wel leliën, olijfbom, dadelpalm en druif afgebeeld, maar nooit groenten (Hood, 1978). Hoewel de Romeinen wel over groenten schrijven, zijn mij geen afbeeldingen van groenten bekend, terwijl bloemen, vruchten en bomen veel afgebeeld worden.

Eerder onderzoek

Deze afbeeldingen zijn nog weinig door gewashistorici gebruikt. Toch zijn deze afbeeldingen vaak ouder dan beschrijvingen. Zo beschrijft Puccini (1973) een rode, dubbelbloemige anjer in een mozaïek, dat een mandje met bloemen voorstelt. Het mozaïek is gedateerd ca. 200 AD. Als Puccini de plant goed heeft gedetermineerd, dan moet toen al de dubbelbloemige anjer aanwezig zijn geweest. Een mogelijk gebroken, dat wil zeggen viruszieke tulp wordt in een bijbel uit het begin van de 12e eeuw gevonden. Deze bijbel is in Noord-Italië gemaakt (Blunt, 1955). Ook werd in Coventry, Engeland een afbeelding van drie tulpen gevonden. Deze afbeelding stamt uit de 15e eeuw (Blunt, 1958). Hieruit blijkt dat de tulp al in Europa voor 1554 bekend was. De bekende introductie in 1554 door tussenkomst van A.G. de Busbecque en C. Clusius uit Turkije was eigenlijk een introductie van veredelde vormen. Daarvoor werd de tulp wel gegeten, iets wat de ouderen zich uit de Oorlogswinter 1944/45 nog weten te herinneren.

De tulp heeft trouwens veel aandacht gekregen, vooral van plantenziektkundigen. De gebroken bloemkleur - ik heb het al eerder gezegd - wordt veroorzaakt door een virus.

Verder vond Piercy (1963) dat in de bloemstillevens van Willem van Aelst (1626-1688), Nicholas van Vierendael (1640-1691) en Jan van Huysum (1682-1749) meestal tulpebloemen van het type dat nu Bizarre of Rembrandt heet werden afgebeeld. Een ander voorbeeld betreft de narcis. Zandbergen (1963) vond op een bloemstuk geschilderd door Paulus Theodorus van Brussel (1754-1795), dat zich in de National Gallery te Londen bevindt, een dubbele narcis,

die lijkt op een dubbelbloemige vorm van 'Phoenix'. Het jaar van schilderen van dit bloemstuk moet tussen 1780 en 1790 liggen (Mitchell, 1973).

In 1928 schrijft Rietsema (1928) over afbeeldingen van kersen op schilderijen. Hij bestudeerde er twee, die in het Mauritshuis hangen. Op een schilderij 'De offerande van Cybele' van Jan Breughel I (1568-1625) vond hij kers-typen met grote en andere met kleine vruchten. Vertaald naar het heden: de grootvruchtige smaken zuur en de kleinvruchtige zoet. Het tweede schilderij is van Jan Davidz de Heem (1601-ca.1681), die zeer natuurgetrouw een collectie vruchten schilderde. Onder deze vruchten zijn er typen die tak- en bladkenmerken van de zure kers hebben. Zure kersen zijn morellen (*Prunus cerasus* L.), die geen kruisbevruchting behoeven. Het is dus mogelijk van de morel één boom in zijn tuin te hebben en misschien was dat, zoals nu, ook vroeger de gewoonte. Hierdoor kan men zich dan voorstellen dat kunstschilders, die veelal in de steden woonden, beter de zure kers dan de zoete (*Prunus avium* L.) leerden kennen.

Banga (1957, 1963) heeft een gewashistorisch onderzoek met behulp van tien schilderijen van zes schilders gedaan. Deze schilders zijn Pieter Aertsen (1509-1575), Pieter Cornelisz de Ryck (1568-1633), Floris van Dijck (1575-1651), Gerard Dou (1613-1675), Nicolaas Maes (1654-1693) en Gerrit van Battem (1636-1684). Banga vond dat over een lange periode purpere, rodige, wittige en gelige penen worden geschilderd. Vanaf het begin van de 17e eeuw komen ook oranje penen voor. Dit type, dat nu algemeen is, is waarschijnlijk in die tijd in Nederland ontstaan. Misschien is de oranjepeen, die te zien is op de kruiwagen van een voorbijganger op het schilderij 'De kwakzalver' van Gerard Dou, wel de oudste afbeelding van de oranje peen. Dit schilderij is te vinden in het Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam (Brandenburg, 1981).

Een interessant geval is de gele koolroos, die wij alleen van afbeeldingen kennen. Dit roostype wordt afgebeeld door Jan van Huysum (1682-1749), Jan van Os (1744-1808), Gerard van Spaendonck (1746-1839) en andere kunstschilders (Segal, 1980). Segal veronderstelt dat de gele koolroos

een hybride van de (rode) koolroos (*R. centifolia*) of de apothekersroos (*R. provincialis*) met de gele roos (*R. foetida*) was. Nu kennen wij de gele koolroos niet meer, maar misschien wordt hij nog wel gevonden in een oude tuin, bijvoorbeeld in Frankrijk, waar Van Spaendonck hem nog schilderde. Wellicht kan de kruising opnieuw gemaakt worden.

Een omgekeerd voorbeeld, waarbij de geschiedenis van een bepaalde plantensoort als basis diende om de geschiedenis van een schilderij te leren kennen, is het volgende. In het Museum of Art and Archaeology te Columbia, Missouri, USA, hangt een schilderij dat van Jan van Huysum (1682-1749) was. Maar een bepaalde plant - een bloem - (*Napoleona imperialis*) die daarop is afgebeeld werd pas na het overlijdensjaar van Van Huysum in Nederland ingevoerd. Hieruit heeft men moeten concluderen dat het schilderij niet van Van Huysum kan zijn (Baumann, 1970).

Eigen onderzoek

Wanneer men schilderijen wil gebruiken voor gewashistorische studies, dan moet men eerst zekerheid hebben, dat de kunstschilders in de 15e tot de 18e eeuw nauwkeurig naar de natuur schilderden. Door vergelijk van afbeeldingen op schilderijen met nog bestaande toestanden of voorwerpen of andere zaken heeft de kunsthistorische wereld geconcludeerd, dat de vroegere kunstschilders dit deden. Vandaar dat onderzoekers schilderijen hebben gebruikt voor vele geschiedkundige onderzoekingen. Planten waarvan wij weten dat ze onveranderd zijn, zijn bijvoorbeeld wilde bloemen of wilde bosaardbeien. Men fantaseerde geen bloemen of vruchten. Wel fantaseerde men als men een schilderstuk componeerde. Lentebloemen en herfstbloemen worden zonder probleem op hetzelfde schilderij afgebeeld. Bloemen met een korte steel torenen hoog boven in een bloemstuk. Ook op markttaferelen vinden we producten die in verschillende seizoenen worden geoogst.

Wij moeten dus gaan zoeken naar afbeeldingen. Deze kunnen wij in twee groepen verdelen, namelijk de botanische afbeeldingen en de schilderijen waarop ook planten en delen ervan zijn afgebeeld. Veelal zijn de verzamelingen

van botanische tekeningen, zeker van topartisten, goed bekend.

Voor onze studie zijn catalogi van kwekers en handelaren uit de 17e eeuw tot heden van groot belang. Vanwege het handelsbelang worden vele cultivars per soort in kleur afgebeeld. Nu profiteren wij steeds van de tulpenboeken uit de 18e eeuw.

Momenteel verschijnen nogal wat fascimilé-uitgaven van oude, alleen nog antiquarisch te verkrijgen boekwerken van o.a. planten. Hierdoor worden deze bronnen van kennis weer toegankelijk. Daarnaast verschijnen vele nieuwe boeken, die veelal rijkelijk in zwart-wit en in kleur geïllustreerd zijn. Onder deze boeken bevinden zich boeken over bloemen- en vruchtstilleven. Segal (1970, 1982a, 1982b, 1982c, 1983, z.j.) is begonnen de planten en dieren op soortnaam te identificeren. Dit is vooral in het begin een monnikenwerk, want op een schilderij van Jan Breughel de Oude vond hij 130 plantesoorten (Segal, z.j.). Zijn publikaties worden veelal met vele ongekleurde en gekleurde reproducties van schilderijen geïllustreerd. Veel van zijn werk, dat schilderijen van Zuid- en Noordnederlanders uit de 17e tot 20e eeuw betreft, is nog ongepubliceerd.

Groenten op schilderijen

Een probleem is dat het zoeken naar schilderijen met groenten moeilijk is. Want vaak ontvangen schilderijen wel een naam, maar zelden zal in deze naam iets over groenten gezegd worden. Uitzonderingen zijn namen als groentestalletje of groentevrouw. Ook al liggen er tien kolen op de voorgrond van een schilderij en is rechtsachter een aap afgebeeld, dan zal dit schilderij stilleven met aap heten. Het lijkt erop of kunsthistorici alleen de aap kennen. Hierbij moet wel worden aangetekend dat voor een aapdeskundige het woord aap net zo weinig zegt als het woord groente. Hij zal zich afvragen: welke apesoort? Ik vraag mij af: welke groente? Dus er zijn geen overzichten van schilderijen waarop groenten zijn afgebeeld. En er is vrijwel geen literatuur over. Men moet dus van vrijwel niets uitgaan.

Daarom bekijkt men ten eerste veel kunstboeken, kunsttijdschriften, catalogi van musea e.d. Oude publikaties geven afbeeldingen in zwart-wit en deze kunnen dan alleen gebruikt worden om te zien of op het schilderij groenten staan afgebeeld en wat hun vorm is. Modernere publikaties geven ook vele kleurenplaten en dat is een winstpunt. Door ervaring en door adviezen van anderen leert men welke schilders vooral groenten hebben geschilderd, maar dan krijgt men per schilder mogelijk maar weinig variatie. Dan zijn er talloze schilders die schuren, binnenhuizen, keukenscènes schilderen en vaak liggen groenten òf verscholen in een hoek òf liggen ze te kust en te keur uitgesteld. Maar er zijn ook schilders die slechts één object schilderen, zoals een schaalpje met aardbeien.

Veel informatie over schilderijen is te vinden in 's-Gravenhage bij de RKD - de Rijksdienst voor Kunst-historische Documentatie. Daar zijn duizenden schilderijen beschreven, en vaak afgebeeld. De RKD verzamelt veiling-catalogi, en knipsels eruit worden per schilderij en schilder geordend. Door een veiling komen schilderijen even in de openbaarheid, om dan weer uit het zicht te verdwijnen, tenzij aangekocht door een museum. Ook bij de RKD zijn reproducties van de meeste schilderijen alleen in zwart-wit aanwezig. Men wil dan graag een, indien het niet anders kan, zwart-wit reproductie bestellen en dit kan als er geen copyright op zit. Zit dat er op, dan moet men bij de eigenaar terecht. Vele reproducties zijn beschikbaar als kunstprentkaart, in kunstkalenders, in kunstboeken en kunsttijdschriften.

In sommige musea mag men vrijelijk of na betaling fotograferen, mits men geen flitslicht gebruikt. Op schilderijen worden vele vruchten en groenten afgebeeld. We zien er verschillende typen peren en appels op, verder druiven, aardbeien, kweeperen, aalbessen, kersen, hazelnoten, walnoten, granaatappels, komkommers, meloenen en andere Cucurbita-soorten, artichok, asperge, selderij, kolen, bloemkolen, penen, pastinaken, radijzen, meiknolletjes, uien, zilveruien, knoflook, erwten, tuinbonen, Phaseolus-bonen, sla, pruimen, bramen, vijgen. En misschien ben ik enkele vergeten. Een studie van al

Druif, afgebeeld op het plafond van het graf van Sen-nefer, Thebe, Egypte, 1435 v.Chr.

deze gewassen kan niet door één persoon gedaan worden. Hiervoor is de kennis van meerdere gewasdeskundigen nodig. En dan gewasdeskundigen met belangstelling voor de ontwikkelingsgeschiedenis van hun gewas. Immers op schilderijen kunnen typen van gewassen voorkomen, die nu niet bestaan, en dan moeten ze toch als typen herkend worden, die vroeger gangbaar waren. Ik herinner u nog aan het voorbeeld van de gele koolroos.

In het volgende stuk zal ik over vier gewassengroepen iets meer vertellen. Dat zijn de druif, de aardbei, de sluitkool en bloemkool, en granen. Ik zal met de druif beginnen.

Druif

Druivetrossen en -planten werden reeds in Oud-Egypte,

Oud-Griekenland en door de Romeinen afgebeeld. Men vindt ze ook op schilderijen en dan vooral op markt- en keukenscènes. Maar ook op familiestukken worden ze afgebeeld. De druivetros stond vooral in verband met vruchtbaarheid en sinds de boeken van Jacob Cats ook met maagdelijkheid (De Jongh, 1974). In verband met het laatste ziet men dat op een familiestuk één van de afgebeelde jonge dochters een druivetros voorzichtig bij de steel optilt om vooral de waslaag op de druiven niet te bezoedelen.

De kleur van de druif kan blauw, lichtblauw of wit zijn. Volgens P.A. Kruyk (mond. meded. 1982) werd vroeger door telers eigen materiaal uit pitten opgekweekt. Het is daarom niet mogelijk om bijvoorbeeld de blauwe druif bij een ras in te delen en de witte bij een ander ras. Het is wellicht het beste alle planten tot één landras te groeperen. Misschien dat door vergelijkende studies van grootte en vorm van tros, druif en blad nog meer hierover gezegd kan worden.

Aardbei

De bosaardbei wordt al zeer vroeg op altaarstukken, getijdenboeken e.d. afgebeeld. De reden hiervan is dat het drietallig blad in verband werd gebracht met de Heilige Drieëenheid, de vijf kroonblaadjes met de vijf wonden van Christus, de witte bloemkleur met de reinheid, de nederige habitus met nederigheid, en de vruchten met de droppels bloed die uit zijn wonden kwamen. Door de reformatie is het schilderen van de aardbei afgenomen. Toch worden ze nog regelmatig geschilderd en dan valt ons op dat het bijna altijd weer de bosaardbei is. Andere aardbeisoorten en de nieuw ontstane soort, de huidige (ananas-)aardbei, vinden wij niet op schilderijen.

Bloemkool en sluitkool

Bloemkool en sluitkool behoren tot de soort Brassica oleracea. Van deze twee gewassen vinden wij vele afbeeldingen op schilderijen. Ze worden afgebeeld in schuurinterieurs, boerenhuisinterieurs, in keukenstukken en in

groenten- (en vruchten-)stalletjes. Vaak liggen meerdere kolen in een groentestalletje. Ze komen over een relatief lange periode frequent voor en dit maakt een studie van de ontwikkelingsgeschiedenis mogelijk. We vatten de indelingen en beschrijvingen van de koolvormen van Dodoens (1554) samen:

Joachim Beuckelaer (ca.1533-ca.1574)

De groentevrouw, 1563. Paneel 170x200 cm.

Valenciennes, Musée des Beaux Arts.

Vit Ch. Wentinck. 1979. Eten en drinken in beeld. De mens in de kunst. Amsterdam. 160 p. Fig. op blz.61.

bloemkool

middenboven: wilde planten, misschien ook bloemkool

rechts: de grootste misschien een herfst witte of savooiekool; de andere: oud type met grage (snelle) groei, en geplooid blad

rechtsonder: grove witte kool en

erboven: savooiekoolachtig type MN

*Frans Sniijders (1579-1657)
Groentemarkt (detail). We zien o.a. bloemkool, witte en
rode kool, en savooiekool.*

1. witte kool met grote brede bladeren en vele dikke ribben; het blad is eerst groen en bij het sluiten wit;
2. savooiekool, die niet zo goed gesloten is en een slechte koude-tolerantie heeft;
3. rode kool, met groot breed effen, bruin tot donker-rood of ook groen blad met roodachtige ribben;
4. Rooskens; dit zijn rode kool typen met een licht-rood gekleurde kool;
5. Ghehackelde of Gecronckelde kool, ook wel Krulkool geheten; dit is een type dat op onze boerenkool lijkt, maar het onderscheidt zich doordat de plant zich vertakt.

Pieter Aertsen (1509-1575) is wellicht de eerste in de Nederlanden die op grote schaal vruchten en groenten afbeeldde. Hij schilderde vele groentestalletjes. Een ander die dit ook deed was zijn oomzegger en leerling Joachim Beuckelaer (ca.1535-1575) en later Floris Gerritsz van Schooten (ca.1590-?1655). Hoewel de meeste kunsthistorici zich bepalen tot het aangeven van dieren op de schilderijen is Gammelbo (1966) een van de weinige kunsthistorici die wel de gewassen, afgebeeld op keuken- en marktscènes van Van Schooten, in zijn beschrijvingen heeft opgenomen. Zo geeft hij aan op welke schilderijen sluitkolen zijn geschilderd. Hij zal niet in staat geweest zijn deze kolen nader te identificeren. Het zal ook nooit zijn bedoeling geweest zijn.

In mijn collectie van zwart-wit en gekleurde reproducties van schilderijen zijn er 16 waarop een bloemkool is afgebeeld en op 67 schilderijen komen sluitkolen voor. In het algemeen zien de bloemkolen er goed uit, dat wil zeggen ze zijn groot en gesloten. Op de gekleurde reproducties zijn ze wit. Daarentegen vinden wij bij Floris van Dijck (1575-1651) en Frans Snyders (1579-1657) een slechte, losse bloemkool. Op een schilderij door Adriaen van Utrecht (1599-1652) komen bloemkolen voor met zeer lange stelen. De oorzaak hiervan is vermoedelijk de erfelijke aanleg. Uiteraard kunnen de bloemkolen op andere schilderijen ook lange stelen hebben gehad die afgesneden zijn - waarom zou men deze naar de markt vervoeren? -, maar sommige bloemkolen hebben een steel die enigszins van boven naar beneden in diameter afneemt. Deze lijken kortgesteeld te zijn.

Doordat de bloemkool niet goed te bewaren is en misschien minder geteeld is, zullen zij minder frequent zijn afgebeeld dan de bewaarkolen. De sluitkool en dan vooral de witte kool zal wellicht op grotere schaal geteeld zijn en na de oogst naar de stad vervoerd zijn. Op onze 67 reproducties met sluitkolen tellen wij op zijn minst 187 kolen. Van Gerard Dou bezitten wij 11 reproducties met tesamen 17 sluitkolen, van Van Beuckelaer bezitten wij 10 reproducties met 41 kolen, van Floris van Schooten 9 schilderijen met 24 kolen en van Aertsen 8 reproducties met 58 kolen. Zo vinden wij op een groenten- en vruchtenstalletje van Aertsen in het Museum Boymans-van Beuningen erg rode rode kolen. Zij lijken wasloos te zijn. Misschien is dat het type dat in de 17e eeuw 'roosken' heette.

Op schilderijen van o.a. Lucas van Valckenborg (1540-1597) komen wij de door Dodoens beschreven typen sluitkolen tegen, die een groen blad met rode nerven bezitten. Zoals Dodoens reeds schreef is dit type toentertijd geen zeldzaamheid. Het werd kennelijk alom geteeld en we vinden de naslag ervan op schilderijen.

Op schilderijen van Joachim Beuckelaer (ca.1530-1573), Jan van Breughel (1568-1625) en Frans Sniijders (1579-1657) komen wij een type savooiekool tegen, dat wij nu niet meer kennen. Dit type savooiekool heeft een wittig-gelig hart. Zij lijken daarmee enigszins op de Bloemendaalse savooiekool of op de boterkool, maar zij hebben toch een andere vorm. Deze drie schilders waren Vlamingen en misschien dat dit type savooiekool toen in Vlaanderen geteeld werd. Het zou schitterend zijn als het nog in een achtertuin terug werd gevonden.

Net als bij de bloemstukken waarin bloemen voorkomen die in verschillende seizoenen bloeien, vinden wij op de schilderijen waarop bewaarkolen worden verkocht - een winterse aangelegenheid - op de achtergrond bomen in het blad. Dergelijke anachronismen kan een schilder zich veroorloven.

Granen

Naast schilderijen van graanakkers, die meestal worden

*Gabriel Metsu (1629-1667)
Groentemarkt te Amsterdam (detail).
We zien peen, bloemkool en meiknolletjes.*

geogost, vinden wij zelden aren afgebeeld. Soms bevinden enkele aren zich op Vanitas-stillevens en op bloem-stillevens zoals bij Jacques de Gheyn II (1565-1629), Jan Davidz de Heem (1606-ca.1684) en Pieter de Ring (1615-1660), Johannes Chr. Roeding (1751-1802) en de bloemenkrans van Jan Breughel de Oude (1568-1625). Wij identificeren deze aren als tarwe-aren. Ze zijn meestal ongebaard (geen kaf-naalden) en hebben wit onbehaard kaf. Deze tarwe-aren lijken op die van het landras dat beschreven werd als Zeeuwse Witte (Dodonaeus, 1608), en dat verspreid was over Frans-, Belgisch- en Zeeuws-Vlaanderen, Zeeland en Holland (Werner, 1885).

Tot slot

Tot slot mogen we concluderen dat schilderijen uit de 15e tot 19e eeuw zeer bruikbaar zijn bij de studie van

de ontwikkelingsgeschiedenis van vele van onze kultuurgewassen. Van de studies van anderen en van mijzelf leerden wij dat een gele koolroos heeft bestaan, dat er een rode rode kool bestond, dat sluitkolen vroeger grof van structuur waren, dat er witte kolen waren met rodige nerven, dat de oranje peen pas begin 17e eeuw waarschijnlijk in Holland ontstaan is, dat de tarwe van vroeger lijkt op het landras Zeeuwse Witte dat tot ca.1900 in West-Nederland en Vlaanderen geteeld werd. Verder leerden wij dat de ontwikkelingsgeschiedenis van de aardbei niet met behulp van schilderijen gedaan kan worden. Het is niet duidelijk waarom de kunstschilders van vroeger de (vertakte) boerenkool niet afbeelden.

Andere gewassen kunnen nog bestudeerd worden. Ik denk hierbij aan de druif, appels, peren en andere vruchten. Dankzij het werk van Segal is al veel bekend van wilde bloemen en siergewassen op schilderijen.

Ik hoop dat het bovenstaande u opwekt om schilderijen ook 'plantkundig' te bekijken.

A.C. Zeven

Instituut voor Planten-
veredeling
Landbouwhogeschool
Wageningen

Literatuur

- Banga, O. 1957. Origin of the European cultivated carrot; the development of the original European carrot material. *Euphytica* 6: 54-76.
- Banga, O. 1963. Main types of the Western Carotene Carrot and their origin. W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle. 153
- Baumann, R.G. 1970. A flower-piece and Napoleon. *Muse, Annual of the Museum of Art and Archaeology, University of Missouri, Columbia.* (4): 33-38.
- Blunt, W. 1958. Early illustration of tulip. *J. Roy. Hort. Soc.* 83: 81-82.
- Blunt, W. 1955. A tulip drawing of the twelfth century. *The Daffodil and Tulip Yearbook* 1955: 119 and reproduction.
- Brandenburg, W.A. 1981. Possible relationships between wild and cultivated carrots (*Daucus carota* L.) in the Netherlands. *Kulturpflanze* 29: 369-375.
- Dodonaeus, R. 1554. *Cruydeboeck*. Antwerpen.
- Dodonaeus, R. 1608. *Cruydt-boeck*. Leiden.
- Gammelbo, P. 1966. Floris Gerritz van Schooten. *Nederl. Kunst-hist. Jbk* 17: 105-142.
- Hood, S. 1978. *The arts of prehistoric Greece*. Harmondsworth. 311
- de Jongh, E. 1974. Grape symbolism in paintings of the 16th and 17th centuries. *Simiolus* 7: 166-191.
- Keimer, L. 1924. Die Pflanzen des Gottes Mir. *Zeitschr. f. Aegypt. Sprache und Altertumskunde* 59: 141-143.
- Mitchell, P. 1973. *European flower painters*. A. & C. Black Ltd, London. 272
- Piercy, H.J.B. 1963. The use and arrangement of daffodils and tulips in flower decoration. *The Daffodil and Tulip Yearbook* 1963: 49-56.
- Puccini, G. 1973. Primo documento sulla presenza del garofano a fiore doppio (*Dianthus*) nell'antica Roma. *Ann. Ist. Sperimentale Floricoltura* 4: 1-8.
- Rietsema, I. 1928. *Beschrijving en rangschikking van in Nederland voorkomende kersen-vormen*. Wageningen. 242
- Segal, S. 1970. *Boeket in Willet; Nederlandse bloemstillevens in de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw*. Museum Willet Holthuysen, Amsterdam. ongepag.

- Segal, S. 1980 in Van Boven, M. & S.Segal. 1980 Gerard en Cornelis van Spaendonck; twee Brabantse bloemenschilders in Parijs. G. Schwartz, Maarssen. 222
- Segal, S. 1982a. Een bloemrijk verleden; overzicht van de Noord- en Zuid-Nederlandse bloemschilderkunst, 1600-heden. Kunsthandel P. de Boer, Amsterdam. 128
- Segal, S. 1982b. The flower pieces of Roelandt Savery. Leids Kunsthistorisch Jaarboek-1982: 309-337.
- Segal, S. 1982c. Bloemen van vroeger opnieuw ontdekt. Groei en Bloei (12) december: 20-24.
- Segal, S. 1983. A fruitful past. A survey of the fruit still lifes of the Northern and Southern Netherlands from Brueghel till van Gogh. Gallery P. de Boer, Amsterdam. 148
- Segal, S. z.j. Jan Breughel de oude - bloemen in een houten kuip. Publ. Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam.
- Werner, H. 1885. Die Sorten und die Anbau des Getreides. Bonn. 1009
- Zandbergen, M. 1963. Double daffodils - past and present. The Daffodil and Tulip Yearbook 1963: 27-32.